

16. Теория государства и права: Учеб. для юрид. вузов / Под общ. ред. А. С. Пиголкина. — М.: Городец, 2003.
17. Цивільне право України: Підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Сапіяхметова. — К.: Істина, 2003.
18. Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву // Советское государство и право. — 1946. — № 3-4.
19. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Павч. посіб. — 5-те вид., зі змінами. — К.: Атіка, 2001.

УДК 347.426.6

Т. С. Ківалова

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗМЕЖУВАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ТА ДЕЯКИХ ІНШИХ НЕДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Проблема відшкодування шкоди постає у кожному випадку завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди (п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК України).

Разом із тим норми відшкодування шкоди, передбачені главою 82 ЦК України, є лише одним із правових інститутів, що опосередковують відносини. У зв'язку з цим виникає необхідність розмежування вказаних зобов'язань та суміжних інститутів, пов'язаних з компенсацією недовірної шкоди, до яких, на нашу думку, належать зобов'язання, що виникають внаслідок створення загрози життю, здоров'ю майну фізичної особи або майну юридичної особи, і зобов'язання, що виникають внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. Слід зазначити, що хоча до окремих аспектів розмежування зазначених зобов'язань зверталися вітчизняні та зарубіжні цивілісти (наприклад, Ю. К. Толстой, В. О. Рясенцев, І. Є. Берестова, Г. В. Єрьоменко, В. А. Чернат та ін.), але жодним із згаданих авторів не проводився комплексний аналіз усієї сукупності зобов'язань, про які йдеться, що й зумовлює актуальність дослідження відповідної проблематики.

Об'єднують згадані вище зобов'язання декілька спільних принципово важливих рис. По-перше, це те, що усі вони є недовірними, тобто виникають не на підставі домовленості учасників цивільних відносин (договору), а внаслідок наявності обставин, прямо вказаних у законі. У зв'язку з цим при визначенні прав та обов'язків суб'єктів відповідних відносин застосовується не диспозитивний, а імперативний метод правового регулювання. По-друге, зазначені зобов'язання є за своєю сутністю охоронними правовідносинами, спрямованими на захист суб'єктивних цивільних прав учасників цивільних відносин. По-третє, виникнення усіх недовірних охоронних зобов'язань безпосередньо або опосередковано пов'язане із фактом завдання (виникнення) шкоди, внаслідок чого змістом цих зобов'язань є права та обов'язки, пов'язані з ліквідацією негативних наслідків завдання шкоди, які настали для потерпілого.

Разом із тим між ними існують суттєві відмінності. При цьому якщо спільні риси більшою чи меншою мірою стосуються усіх недовірних охоронних зо-

бов'язань, то відмінності між окремими охоронними правовідносинами мають більш індивідуалізований характер.

Спочатку доцільно розглянути співвідношення зобов'язань відшкодування шкоди та зобов'язань, що виникають у зв'язку зі створенням загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи (глава 81 ЦК України). Це зумовлюється не лише логікою розташування зазначених зобов'язань у ЦК України, але й тим, що ст. 1165 ЦК України, вказуючи, що шкода, завдана внаслідок неусунення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи, відшкодовується відповідно до цього Кодексу, не містить уточнення стосовно того, про які положення ЦК України йдеться. Можна припустити, що тут мається на увазі можливість застосування норм глави 82 ЦК України як логічного продовження правового регулювання відносин, що виникають при завданні шкоди. Але оскільки пряма згадка про застосування норм глави 82 ЦК України відсутня, можна припустити, що маються на увазі й якісь інші норми Кодексу. Отже виникає питання, чи відповідно до концепції ЦК України зобов'язання відшкодування шкоди та зобов'язання, що виникають у зв'язку зі створенням загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи, розглядаються як споріднені, однотипні правовідносини, чи вони співвідносяться як рід і вид чи як різні етапи розвитку охоронних правовідносин?

Для відповіді на нього, передусім, необхідно встановити, про які саме недовірні правовідносини, пов'язані зі створенням загрози завдання шкоди, йдеться. Слід зазначити, що визначення поняття згаданих зобов'язань норми глави 81 ЦК України не містять, встановлюючи натомість право фізичної або юридичної особи вимагати усунення небезпеки здоров'ю, життю або майну (ст. 1163 ЦК), а також називаючи наслідки неусунення такої небезпеки (ст. 1164 ЦК). Так само не завжди наводиться відповідне визначення у публікаціях, присвячених цьому інституту [1].

Лише останнім часом у вітчизняній цивілістиці з'явилися спеціальні дослідження, в яких аналізуються поняття, ознаки та умови зобов'язань, що виникають у зв'язку зі створенням загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи [2]. Їх автори пропонують визначати зазначені зобов'язання таким чином: в силу зобов'язання, що виникло внаслідок створення загрози завдання шкоди у майбутньому, особи, стосовно яких існує небезпека завдання їм шкоди у майбутньому (кредитори), мають право вимагати припинення діяльності або бездіяльності, що створює зазначену загрозу, а особа, що створила загрозу завдання шкоди (боржник), зобов'язана припинити відповідну діяльність або бездіяльність [2, 36].

Позитивно в цілому оцінюючи запропоноване визначення, разом із тим маємо зазначити, що воно стосується тієї стадії створення загрози, коли шкода ще відсутня, а отже ще не йдеться про її відшкодування. На цьому етапі розвитку правовідносин, які виникають у зв'язку зі створенням загрози цивільним правам та охоронюваним інтересам, розмежування їх із зобов'язаннями відшкодування шкоди не становить труднощів, оскільки підставою виникнен-

ня перших є створення лише загрози завдання шкоди, а підставою виникнення других, як зазначалося, є факт завдання майнової або моральної шкоди. Отже виникає питання про необхідність розгляду особливостей зобов'язань створення загрози завдання шкоди на тому етапі, коли можливість завдання шкоди перетворюється у реальність внаслідок неусунення загрози її завдання.

Ця стадія розвитку відносин, пов'язаних зі створенням загрози, регламентується ст. 1164 ЦК України, яка спеціально передбачає наслідки неусунення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи. Згадана норма встановлює, що у разі неусунення згаданої загрози заінтересована особа має право вимагати: 1) вжиття невідкладних заходів щодо усунення загрози; 2) відшкодування завданої шкоди; 3) заборони діяльності, яка створює загрозу.

Безумовно, найбільш реально значущими поміж названих правових наслідків є передбачені п. 2 ч. 1 ст. 1164, та ч. 1 ст. 1165 ЦК України зобов'язання відшкодування шкоди, завданої внаслідок неусунення загрози. Саме ця обставина, на нашу думку, дала підстави деяким дослідникам вважати відповідні правовідносини спеціальним видом зобов'язань, які виникають внаслідок створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи і полягають у праві потерпілого вимагати відшкодування завданої шкоди. При цьому зазначається, що, оскільки ст. 1165 ЦК України не містить спеціальних правил, відшкодування шкоди має проводитися відповідно до норм глави 82 ЦК України «Відшкодування шкоди» [2, 59].

Цей висновок ніби виглядає достатньо очевидним і здається цілком логічним. Проте така логіка розмірковувань не може бути підґрунтям для висновку про тотожність зобов'язань відшкодування шкоди, що виникають внаслідок створення загрози (точніше, зобов'язань відшкодування шкоди, завданої внаслідок неусунення загрози (тут і далі виділено мною. — Т. К.), і зобов'язань відшкодування шкоди у вузькому значенні цього поняття (глава 82 ЦК України).

Зазначені зобов'язання відрізняються як за підставами і умовами виникнення, так і за правовими наслідками.

Передусім, варто звернути увагу на те, що зобов'язання, які виникають внаслідок створення небезпеки завдання шкоди, зазнають у своїй динаміці кілька етапів трансформації:

1) виникнення зобов'язань, що містять право особи, інтересам якої загрожує небезпека, вимагати її усунення від того, хто її створив. Підставою виникнення зобов'язань на першому етапі є створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи. Умовами виникнення цих зобов'язань є: 1) імовірність реальної загрози завдання шкоди у майбутньому; 2) створення загрози внаслідок поведінки (діяльності або бездіяльності) суб'єктів цивільного права [2]. Правовим наслідком у даному випадку є застосування такої міри захисту, як встановлення обов'язку порушника усунути загрозу;

2) виникнення зобов'язань внаслідок неусунення загрози, що складаються з кількох можливих варіантів правовідносин. Підставою виникнення зобов'язань на другому етапі є факт неусунення загрози вказаним благам, а умовами

виникнення: 1) продовження існування реальної загрози завдання шкоди у майбутньому; 2) відсутність реакції порушника на вимогу фізичної або юридичної особи, чиїм інтересам загрожує небезпека, усунути цю небезпеку (протиправність поведінки порушника). Правові наслідки у даному випадку передбачені ст. 1164 ЦК України і охоплюють кілька можливих варіантів вимог з боку уповноваженої особи та встановлення відповідних обов'язків для порушника;

3) у випадку виникнення шкоди внаслідок неусунення загрози особою, яка її створила, виникають зобов'язання відшкодувати завдану шкоду. Підставами виникнення зобов'язань на третьому етапі є факт завдання шкоди внаслідок неусунення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи. Умовами виникнення таких зобов'язань внаслідок завдання шкоди є: 1) наявність шкоди; 2) протиправність поведінки порушника, якою завдана шкода; 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою; 4) вина особи, яка завдала шкоду. Правовим наслідком є право потерпілого вимагати відшкодування шкоди і обов'язок особи, яка створила загрозу і не усунула її, відшкодувати завдану шкоду.

Отже лише на останньому етапі виникають зобов'язання, які можуть бути порівнювані із зобов'язаннями, передбаченими главою 82 ЦК України. Порівняльний аналіз зазначених правовідносин свідчить, що вони є однотипними, хоча усе ж таки мають і відмінності. Останні полягають у тому, що відшкодування шкоди, яка виникла внаслідок створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи, можливе за наявності додаткових умов. Так, протиправність поведінки порушника, якою завдана шкода, охоплює два аспекти: створення загрози, а потім її неусунення, незважаючи на вимогу володільця блага, якому створена загроза. Так само причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою складається з «двох причинних зв'язків: між створенням загрози і виникненням небезпеки завдання шкоди та між неусуненням загрози і завданою шкодою.

Крім того, важливими із практичної точки зору є врахування тієї обставини, що відшкодування шкоди, завданої неусуненням загрози, пов'язано з застосуванням мір відповідальності до того, хто створив загрозу життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи і не усунув цієї загрози. Адже тут така особа завжди є винною, оскільки усвідомлює, що не відреагувала належним чином на вимогу припинити порушення прав іншої особи. Крім того, обов'язок відшкодування шкоди тут, як випливає з положень ст. ст. 1164, 1165 ЦК України, завжди виконує каральну та попереджувально-виховну функції, тобто знов-таки виступає мірою цивільно-правової відповідальності.

Таким чином, можна зробити висновок, що зобов'язання, які виникають внаслідок завдання шкоди як результату створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи, є окремим, спеціальним випадком зобов'язань відшкодування шкоди, котрі відрізняються від останніх підставами та умовами виникнення, але є спорідненими з ними у настанні одного з випадків юридичних наслідків — застосування мір цивільно-правової

відповідальності. Цим, у свою чергу, визначається сфера та межі застосування норм глави 82 ЦК України до відносин, що виникають у зв'язку із завданням шкоди через неусунення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи.

Низку подібностей мають також зобов'язання відшкодування шкоди та передбачені главою 83 ЦК України зобов'язання, що виникають з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

Зміст та сфера застосування зобов'язань, що виникають з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, визначені у ст. 1212 ЦК України, згідно з якою особа, котра набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуте майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуте, згодом відпала.

Зазначені положення застосовуються незалежно від того, чи безпідставно набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб чи наслідком події. Вони застосовуються також до вимог про: 1) повернення виконаного за недійсним правочином; 2) витребування майна власником із чужого незаконного володіння; 3) повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні; 4) відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи.

Із врахуванням положень цивільного законодавства зобов'язання, що виникають з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави визначають як такі правовідносини, в яких особа, що набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (або підстави, яка згодом відпала), зобов'язана повернути потерпілому це майно або відшкодувати вартість набутого чи збереженого майна [3, 23].

Головні спільні риси зазначених зобов'язань і зобов'язань відшкодування шкоди полягають, передусім, у такому: і одні й другі зобов'язання є недоговірними, тобто виникають незалежно від наявності зустрічної узгодженої волі учасників цивільних відносин; підставою виникнення тих та інших зобов'язань є завдання шкоди потерпілому; відшкодування шкоди потерпілому відбувається, як правило, за рахунок особи, чіми діями завдана шкода.

Що стосується питань розмежування зобов'язань відшкодування шкоди і зобов'язань, що виникають внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, то до них неодноразово зверталися автори, які досліджували ті або інші із вказаних зобов'язань у цілому або їх окремі аспекти.

Разом із тим варто зазначити, що при цьому предметом аналізу традиційно була *конкуренція* зобов'язань (або ж позовів), а також проблема визначення припустимості зміни підстав позовних вимог [4, 138]. Причому йшлося не про зобов'язання відшкодування шкоди, а про *деліктні зобов'язання*, що надавало порівняльному аналізу відповідного характеру і спрямування і відповідно звужувало предмет дослідження [5; 6; 7, 136–145]. Зокрема, більшість дослідників зазначеної проблеми називали у ролі основного критерію розмежування цих зобов'язань врахування суб'єктивної сторони поведінки порушника (борж-

ника), вказуючи, що за наявності його вини слід висувати деліктний позов, а за відсутності — позов про безпідставне збагачення [8, 13; 9, 10; 10, 88–89; 11, 101]. При цьому іноді уточнювалося, що враховуватися має не кожна вина порушника, а лише навмисна вина відповідача [12].

Слід зазначити, що запропонований критерій, дійсно, може використовуватися для розмежування правовідносин, які виникають внаслідок завдання шкоди і внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

Разом із тим необхідно зауважити, що при його використанні може йтися не про розмежування зобов'язань відшкодування шкоди, як цілісної правової категорії, та зобов'язань з безпідставного збагачення, а лише про відмежування останніх від правовідносин деліктної відповідальності, які становлять лише частину (спеціальний випадок) зобов'язань відшкодування шкоди. Саме у випадках винного протиправного завдання шкоди, коли настає деліктна відповідальність, яка виражається у компенсації порушником завданої ним шкоди, враховується вина останнього. Однак зобов'язання відшкодування шкоди можуть виникнути і внаслідок події, і внаслідок завдання шкоди правомірними діями за відсутності вини особи у завданні шкоди. Це дозволяє зробити висновок, що врахування суб'єктивного ставлення боржника не може служити критерієм, який дозволяє достатньо точно розмежувати зазначені зобов'язання у всіх випадках їхнього виникнення. Так само не може служити універсальним критерієм розмежування досліджуваних тут зобов'язань, як то пропонувалося деякими правознавцями, врахування наявності на боці боржника майнової вигоди [13, 19]. Як слушно зазначалося у літературі, ознака майнової вигоди може служити для розмежування зобов'язань завдання шкоди (тобто зобов'язань відшкодування шкоди у вузькому значенні. — *Т. К.*) та зобов'язань з безпідставного збагачення лише у вузьких межах, оскільки майнова вигода на боці боржника у зобов'язаннях із безпідставного збагачення має бути завжди, а у зобов'язаннях внаслідок завдання шкоди її може і не бути [9, 10].

Враховуючи зазначене, розглянемо далі, які ж критерії розмежування зобов'язань відшкодування шкоди та зобов'язань з безпідставного збагачення можуть бути визначені як достатньо надійні.

По-перше, таким критерієм, на нашу думку, може служити характер завданої шкоди. Якщо зобов'язання відшкодування шкоди, передбачені главою 82 ЦК України, стосуються випадків завдання як майнової, так і моральної шкоди, то у главі 83 ЦК України йдеться лише про набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. При цьому моральна шкода, яка завдана безпідставним збагаченням потерпілому, на нашу думку, має відшкодовуватися на підставах відповідальності за завдану моральну шкоду, встановлених ст. 1167 ЦК України. Отже, зобов'язання відшкодування шкоди є ширшим поняттям, ніж зобов'язання набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

По-друге, зобов'язання відшкодування шкоди навіть стосовно майна потенційно мають підставою більш широке коло випадків завдання шкоди. Якщо нормами глави 83 ЦК України охоплюються лише *набуття та збереження*

майна без достатньої правової підстави, то під дію норм глави 82 ЦК України підпадають також випадки знищення майна, його пошкодження тощо.

По-третє, різним є фактичний склад, який є підставою виникнення одних та інших зобов'язань. Зобов'язання відшкодування шкоди мають підставою завдання шкоди, а умовами — причинний зв'язок між поведінкою боржника та шкодою, яка виникла. У випадку протиправного завдання шкоди підставою виникнення відносин деліктної (недоговірної) відповідальності є цивільне правопорушення, яке включає такі елементи: 1) протиправність поведінки порушника; 2) причинний зв'язок між поведінкою порушника і шкодою, яка виникла у потерпілого; 3) вина особи, яка завдала шкоди.

Стосовно зобов'язань, що виникають внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, основою їхнього виникнення є юридичний склад, який включає: 1) виникнення шкоди у потерпілого (кредитора); 2) набуття або збереження майна іншою особою (боржником); 3) причинний зв'язок між шкодою, яка завдана потерпілому, та набуттям або збереженням майна у боржника [14, 38].

По-четверте, суттєві відмінності є у визначенні суб'єктного складу зазначених зобов'язань. Так, суб'єкти зобов'язань, що виникають внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, визначаються максимально просто: боржник — особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого); кредитор (потерпілий) — особа, за чий рахунок інша особа (боржник) набула майно або зберегла його у себе (ч. 1 ст. 1212 ЦК України).

У зобов'язаннях відшкодування шкоди особи кредитора і потерпілого, боржника і особи, яка завдала шкоду, можуть не збігатися. Так, у випадку смерті фізичної особи завдана шкода за наявності умов, встановлених законом, відшкодовується її чоловікові (дружині), батькам (усиновлювачам), дітям (усиновленим), а також особам, які проживали з нею однією сім'єю (ст. ст. 1168, 1200 ЦК України). Отже потерпілою є фізична особа, яка загинула, а кредиторами — особи, вказані у законі. Так само, можуть не збігатися особи заподіювача шкоди і боржника. Наприклад, згідно зі ст. 1172 ЦК України юридична або фізична особа відшкодовує шкоду, завдану їхнім працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків; замовник відшкодовує шкоду, завдану іншій особі підрядником, якщо він діяв за завданням замовника; підприємницькі товариства, кооперативи відшкодовують шкоду, завдану їхнім учасником (членом) під час здійснення ним підприємницької або іншої діяльності від імені товариства чи кооперативу. У цих випадках порушником норм законодавства та цивільних прав потерпілого є той, хто заподіяв шкоду. Але боржником виступає не він, а особа, вказана у законі: роботодавець, замовник, підприємницькі товариства, кооперативи, членом яких є той, хто завдав шкоду, тощо. Зазначене стосується і випадків відшкодування шкоди державою, Автономною Республікою Крим, органом місцевого самоврядування (ст. ст. 1173–1175 ЦК України), відшкодування шкоди, завданої малолітньою особою (ст. 1178 ЦК України), недієздатною фізичною особою (ст. 1184 ЦК України) тощо.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що відшкодування «безпідставного збагачення» у випадку, коли воно сталося внаслідок поведінки учасника цивільних відносин, є окремим випадком зобов'язань відшкодування шкоди. Присвячені їм норми можуть застосовуватися за таких умов завдання шкоди: 1) шкода завдана майну; 2) завдання шкоди полягає у набутті або збереженні майна, але не його знищенні; 3) набуття або збереження майна у однієї особи відбувається за рахунок іншої особи. При цьому припускається, що право вибору того, який позов подавати — кондикційний чи деліктний, — належить потерпілій особі, яка може не тільки подати якийсь з них окремо, але й має право «додати» один позов до іншого. Наприклад, крім позову про повернення майна, набутого без достатньої правової підстави, може бути поданим також позов про відшкодування шкоди, завданої погіршенням або пошкодженням цього майна [15, 88]. У разі, коли якась із названих умов відсутня, то мають застосовуватися норми глави 82 ЦК України про відшкодування шкоди (але за умови, що наявні підстави виникнення згаданих зобов'язань).

Література

1. Ігнатюк В. М. Зобов'язання зі створення небезпеки (загрози) за повим Цивільним кодексом України // Проблеми законності: Респ. міжвід. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій; Нац. юрид. акад. України. — Х., 2002. — Вип. 53. — С. 67–74.
2. Габріадзе М. Р. Зобов'язання, що виникають внаслідок створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи, у цивільному законодавстві України: Дис... канд. юрид. наук. — К., 2007. — 178 с.
3. Ніколаско О. В. Концепція та поняття зобов'язань, які випливають внаслідок набуття або збереження майна без достатньої правової підстави в цивільному законодавстві України // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. — О., 2006. — Вип. 28.
4. Толстой Ю. К. Проблема соотношения требований о защите гражданских прав // Правоведение. — 1999. — № 2.
5. Флейшиц Е. А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения. — М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1951. — 236 с.
6. Срьоменко Г. В. Порівняльна характеристика деліктів з інститутом набуття, збереження майна без достатньої правової підстави (безпідставне збагачення) та іншими зобов'язаннями по захисту цивільних прав // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. — Хмельницький, 2002. — № 2. — С. 190–200.
7. Берестова І. С. Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави: Дис... канд. юрид. наук. — К., 2004.
8. Иоффе О. С. Обязательства по возмещению вреда. — Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1952.
9. Калмыков Ю. Х. Возмещение вреда, причиненного имуществу. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1965.
10. Тархов В. А. Ответственность по советскому гражданскому праву. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1973.
11. Чернышев В. И. Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения имущества: Учеб. пособие. — Ярославль: ЯГУ, 1977.
12. Толстой В. С. Полятие обязательств по советскому гражданскому праву // Ученые записки ВЮЗИ. — 1971. — Вип. 19. — С. 120.
13. Руденченко П. А. Обязательства, возникающие из неосновательного приобретения или сбережения имущества: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — М., 1974.
14. Шамшов А. А. Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения имущества: Учеб. пособие. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1975.
15. Толстой Ю. К. Проблема соотношения требований о защите гражданских прав // Ежегодник российского права. — М., 2000.